

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

14: Rendkívüli és Rádás-Szovák. Szek: Hajkó György
Allambintorsági Szolgálatok Tervelet. Szabó Csaba
Leveletben

MÁRFI ATTILA

Korunk Kérdés
Sp, 2008. a vályogtelepek felszámolása Baranyában
a tanácskorszak idején

Dr. Rajcsi Péter emlékére¹

„Fehér kórház az egész világ, nem tehetünk róla, hogy így történt az élet”²

Az elmúlt rendszerben Baranya megyében is több szakaszban zajlott le az előző évszázadokból átöröklött cigánysors: a nincstelenség, a vályogputrik, sátrak és barlanglakások felszámolása, azaz a cigánykérdés megoldása. Ez a probléma és feladatkör összetett módon kellett volna, hogy érintse a cigányság életkörülményeit; a foglalkoztatottságot, szociális, egészségügyi, oktatási és kulturális állapotait, de kétségkívül a korszak első felében a telepfelszámolások váltak központi kérdéssé. Az 1950-es évek első felében elodázták, agyonhallgatták a kérdést, a második terminusban már sor került főleg egészségügyi és szociális jellegű intézkedésekre,³ míg az 1960-as évektől számítható – három szakaszban – a „cigány- és kóbortelepek” mint „antiszociális jelenségek” felszámolása. Az 1961 júniusában az MSZMP KB Politikai Bizottsága által kiadott határozat indította el országosan ezt a folyamatot, az akkori politikai szlogent idézve a „cigányság társadalmi beilleszkedését” sürgetve.⁴ Mielőtt azonban ennek az idézőjelben vett „társadalmi beilleszkedésnek” a kellő előkészítés hiányában, ellentmondásokkal terhelt megvalósulását felvázolnám, röviden említeni kell Baranya és a megyeszékhely cigánykolóniáinak helyzetét, közvetlenül a telepfelszámolások előtt.

1 Dr. Rajcsi Péter (1917–2006), néhai tanárom és kollégám az egykori cigányszervezet, a Lorenzo Szociális-Kulturális Közalapítvány első elnöke volt. Nagyra becsült és nagy tiszteletű kollégám kezdeményezte, hogy helyét vegyem át a testület élén. Munkáját igyekeztem folytatni, s elvesztésén túl fájdalom számomra az is, hogy a 2005-ben megjelent és általam szerkesztett *Cigánysors* című tanulmánykötetet már nem adhattam át neki. Alakjára, példamutató egyéniségére úgy szeretnék tisztelettel emlékezni, hogy ezt a tanulmányt az ő emlékére és tiszteletére ajánlom!

2 Bevezetés a magyarországi cigányság kultúrájába.

3 Meláth 2005. 108–111.

4 Pomogyi 1995. 49.; Márfi 1996. 85–88.

CIGÁNYKOLÓNIAK, CIGÁNYKÉRDÉS AZ 1950-ES ÉVEKBEN

A cigánykolóniák kialakulását a 20. század elejétől kísérhetjük nyomon markánsabban. A letelepedés, azaz a telepítési tényező elsősorban a foglalkoztatás, a munkahely biztosításának függvényében vizsgálható. A telepfelszámolások megkezdéséig az erdőgazdálkodás, a mezőgazdaság, a szénbányaüzemek s más iparágak adtak munkalehetőséget a települések környékén, olykor azoktól távol, az erdőkben és legelőkön letelepült cigányoknak. Az általuk lakott, mintegy 170-re becsült lakóhelyek, telepek több típusával is találkozhatunk. Így több száz fős kolóniákkal, mint Alsószentmárton, Versend, Gilvánfa, Bogádmindszent és a pécsi Majális téri putritelek, az 50-80 főt érintő kisebb kolóniák és az alkalmoszerűen változó kisebb csoportok, sáttortáborok, barlanglakások,⁵ egyedül álló viskók.⁶ A nagyobb, cigányok által lakott településeken több településforma is tapasztalható, de mindegyik esetben a községektől távol, illetve azok perepén. A két világháború közti korszakban – állandó, sajátos vándorlásaik ellenére is – kialakult cigánykolóniákat és a cigányság nyomorúságos létkörülményeit szinte változatlanul örökölte meg a szocialista korszak, amelynek első éveiben, az 1950-es években tovább súlyosbodott a cigányok sorsa Baranyában is.

Az 1950-es évek elején nemhogy elodázták a cigánykérdést, szinte beszélni sem lehetett a cigányok problémáiról, sőt még a cigány szót is kerülték, helyette a „nincstelenek”, „kóbor személyek”, „szociális réteg” kifejezéseket használva.⁷ Éppen emiatt is figyelemre méltó az a rendőri jelentés, amit a Baranya Megyei Rendőrkapitányság egyik főhadnagya készített 1953 áprilisában. Ez az első olyan jellegű forrás a korszakban, amely kendőzetlen, természetes képet ad a megyeszékhely és Baranya cigánykolóniáiról.⁸ A környezettanulmánynak is felfogható jelentés szerint 44 kolompár kóbortelep létezett 165 családdal, összesen 910 fővel. Az ellenőrzött hét közsörűs telepen 23 család lakott 109 főt kitevé, míg az úgynevezett teknővájó telepek aránya volt a legmagasabb Baranyában, ugyanis a 6414 cigány lakos 114, többnyire falumelléki telepen élt. Összesen tehát a megyei rendőrkapitányság nyomozói 165 cigánytelepről és mintegy 7500 cigány lakosról szolgáltak adatokkal, beleértve a Pécs környéki, 6-8 putritelepen élő közel 700 lakost is. A konspiratív módon elkészült összegzés főleg Siklós, Szászvár, Dunaszekcső, Pécsvárad, Szentlőrinc, Somogyapáti, Csányoszró és a megyeszékhely közelében elterülő telepek antiszociális jellegére hívta fel a fi-

5 Nagyharsány községben voltak ilyen barlanglakások, amelyek felszámolását csak az 1970-es években oldották meg.

6 Márfi 2005b. 158–160.

7 Márfi 1996. 85.

8 Baranya Megyei Levéltár (továbbiakban BML) MSZMP Pártarchívuma. MDP Baranya megyei központi vezetősége iratai. 36. F. 1. 15. 1953. 125. ó. .e.

gyelmet. Megoldásként a korszak egyik jellemző módszerét, a kényszerkitelepítést javasolva.

1955-ben viszont belügyminiszteri rendelettel utasították a megyéket, hogy közigazgatási területükön mérjék fel a cigányság helyzetét és adjanak konkrét javaslatokat életmódjuk megváltoztatására.⁹ A novemberre elkészült járási szintű jelentések azonban csak töredékesen maradtak fenn, ugyanis Pécs, továbbá a siklósi, a sellyei és a pécsi járás adatai és a megyei összesítések sem ismertek. Az eltérő színvonalú és részletességű összesítések a mohácsi járás területén 10, a pécsváradi járásban 12, a sásdiban 38, Szigetvár környékén 12, míg Komlón 11 cigánytelepülést tüntettek fel. Rendkívül lehangoló kép tárulhat elénk e jelentések olvasásakor. Ezeket az áldatlan állapotokat, az egykori cigánytelepeken élők sorsát talán legérzékletesebben az 1955. október 31-én Pécsvarad cigányairól készült jelentés példázza:

„Pécsvaradon 26 cigánycsalád lakik, 36 felnőtt férfi és 40 felnőtt nő taggal. A fentiekből mindössze 8 férfi dolgozik a Pécsváradi Állami Erdőgazdaságban és 3 muzsikálással keresi meg kenyerét. A Csiger és Almásgödör nevű községi dűlőben laknak a faluvégén, részben kunyhókban, részben házakban. Két család házban lakik, mely két helyiségből áll, a többi 22 kunyhóban húzza meg magát, amelyek egy helyiségből áll. Átlag 6 gyermek van a családban, akik a felnőttekkel egy szobában laknak. Egy család kapott földet a földreform során, de a község attól is vissza kellett vegye, mert nem dolgozta meg. Tsz-be nem hajlandók belépni és annak ellenére, hogy földek nincsenek megművelésük alatt, mégis 6 kecskét, 5 lovat és 10 kutyát tartanak. Polgári házasságot nem kötnek, kosárfonás és vályogvetéssel foglalkoznak, egy részük kanál és teknővájást is végez. Piacokra és vásárokra kalandoznak el szívesen, az asszonyok kéregetnek, jósolnak, kártyát vetnek és a férfiakkal együtt a földek terméseit dézsmálják. Az a 8 fő is, aki az Állami Erdőgazdaság dolgozója, hetente csak négy napot dolgozik általában, így havi keresetük 500 Ft körül mozog. A vályogvetők néha hónapokra beszegődnek vályogot vetni, valami távolabbi községbe. Főleg az asszonyok primitívsége az oka annak, hogy beosztásos anyaggyűjtést nem visznek, így a munkába járók keresete is napok alatt elfogy. Elég piszkosak és rendetlenek. Ennek tudható be, hogy mintegy 400 kolerafertőzésnek voltak forrásai. Döglött baromfival, kútfertőzéssel stb. Az egészségörnek állandó munkát adnak, mert gyakran tetvesednek, az állandó kóborlás és vásárolás miatt. Legfejlettebb az a három család, aki zenével keresi kenyerét és a Pécsváradi Nemzeti Vállalat dolgozói. Ezek lakása valamivel rendesebb, de csak nagyon kevés különbséggel. Kettő közülük bent a községben lakik, ezek nem tetvesednek. Az iskolakötelesek szórványosan járnak iskolába, inkább a kényszernek engedve.”¹⁰

Hasonló, főleg a létkörülményeket és a foglalkozást célzó felmérést kezdeményezett 1957 júliusában a Munkaügyi Minisztérium is, de erre vonatkozóan

9 BML Baranya Megyei Tanács VB Igazgatási osztály (továbbiakban BMT VB Ig. oszt.) 9-4/1956.

10 BML Pécsváradi Járási Tanács VB Ig. oszt. 9-1/1955. II. 3.

konkrétabb ismeretekkel nem rendelkezünk.¹¹ Végül az egyre súlyosbodó cigánykérdés megoldására és – ennek részeként – a nyomorúságos cigánykolóniák felszámolására tett konkrét lépésekre a következő három évtizedben került sor, mintegy három, egymástól elkülöníthető fázisban. Az összetett és rendkívül ellentmondásos folyamathoz a már említett 1961-es párthatározat szolgált jogalappal; vagy úgy is fogalmazhatunk, olyan politikai döntés született ekkor, amely számos körülményt nem vett figyelembe, és saját ideológiai kereteihez ragaszkodva nem is volt hajlandó észrevenni a legsúlyosabb, időközben felmerült problémákat sem.

A PUTRITELEPEK FELSZÁMOLÁSÁNAK KEZDETE AZ 1960-AS ÉVEKBEN

A tanácskorszak végéig, évtizedenként három szakaszra tagolható telepfelszámolások mindegyik terminusára más-más sajátos feladatkör hárult. A kezdeti lépéseket az 1960-as években tették meg, vagy éppen odázták el, mint a megyeszékhely esetében. Mindenesetre a Baranya Megyei Tanács a párthatározatra reagálva – amely tanácsi hatáskörbe rendelte a cigánykérdés megoldását – 1961 októberében létrehozta a Cigányügyi Társadalmi Bizottságot, bevonva több tömegszervezetet (KISZ, Szakszervezet, Nőtanács, TIT, DTI) is.¹² Ezzel társadalmi méretűvé igyekeztek tenni a cigánykérdést, de csak megoldási javaslatok voltak. Ezzel szemben a tanácsapparátusnak elvileg több jogi, végrehajtói „hatalma” volt, de valójában felkészületlenül érte őket e feladat megoldása. A cigányságról is csak annyit tudtak a kezdetekben, hogy pártfogásra szoruló szegény népréteg, de kultúrájukat, esetleges nyelvi identitásukat, tradícióikat egyáltalán nem ismerték, vagy nem voltak hajlandók tudomásul venni, csak a szocialista korszak utolsó éveiben, mikor már számos jövátelhetetlen hibát is elkövettek. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a cigánykérdést degradálták szegénység szociálpolitikai problémává. Azaz – s ez több tanácsülésen is elhangzott az 1960-as évek elején – a cigánykérdés, vagyis a cigány életmód nem feltétlenül a cigányok sajátja, hanem olyan életforma, ami a nem cigány származásúakat is érinti.¹³ Tehát nem ismerték el a cigányságot mint önálló vagy különálló népcsoportot, s problémáikat csak szociális szinten kezelték.

11 BML BMT VB Ig. oszt. III. 1657/1957.

12 BML BMT Jegyzőkönyv (továbbiakban jkv.) 1959–62 I.

13 Uo. Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből. 21. Idézve a Cigányügyi Társadalmi Bizottság erre a témakörre vonatkozó, 1962-ben keletkezett megállapításából: „A származás egységességének hiányát mutatja pl. az, hogy a versendi cigányság zöme tulajdonképpen nem is cigány, hanem még az elmúlt időkben ideszármazott, az Alföldön elszegényedett paraszt elemekből tevődik ki. Ily módon megállapítható, hogy ma már a cigány fogalma nem nemzetiségi kategória, hanem sokkal inkább társadalmi, amely az általános életmódra, fejlettségi fokra vonatkozik. Van arra is példa, hogy cigánytelepen

Mindenestre a cigánykérdés megoldására tett kísérlet egy átfogó méretű statisztikai-szociológiai felméréssel vette kezdetét, amely összetett módon érintette a cigányság létkörülményeit: a telep felszámolások előtt közvetlenül lezajlott szociológiai felmérések valamivel több, mint 13 ezer főre becsülték a megyében élő cigányság lélekszámát, akik közel 180 telepen tengődtek, Pécssett pedig mintegy 700 főt tartottak nyilván, 5-7 cigánytelepen. A 20. század elején készített, cigánysággal kapcsolatos statisztikai adatokhoz viszonyítva a megye cigányságának lélekszáma megnégyszereződött, s ezzel az 1960-as évek elején Baranyában élt a legtöbb cigány lakos.¹⁴ A felmérés alapján a 2867 családban élő 13 175 fő Baranya 316 községéből 224-ben élt nagy tömbökben vagy szóróványként. Ekkor 168-ra becsülték a cigánytelepek számát, és 32 községet tüntettek fel mint a legnagyobb, cigányok lakta településeket. Közülük Alsószentmártonban (684), Versenden (414), Gilvánfán (332), Bogádmindszenten (323) és Sásdon (310) élt a legtöbb cigány.¹⁵ Lakásviszonyaikat és életkörülményeiket így jellemezte a statisztikai jelentés elkészítésében is részt vállaló s többszöri helyszíni szemlélt tartó Cigánybizottság összesítő jelentése:

„A cigányok által lakott épületek (lakások) száma megyénkben összesen 2551. Ennek 32,6%-a a helyi átlagos színvonalat eléri, 36,7%-a téglalapítvány de e színvonal alatt marad, és 30,7%-a kunyhó, vagy putri. A kunyhók és putrik zöme a községek szélén, vagy külterületén lévő cigánytelepeken található. A külterületeken élők összesen 98 cigánytelepen építettek ilyen primitív lakhelyeket. A lakóépületek helyük szerint a következő képet nyújtják: 1016, amelyből 576 eléri a helyi átlagos színvonalat, a község belső területén épült. 1535 pedig vagy a község szélén, vagy a község külterületén, amelyből azonban mindössze 257 épület, vagy lakás éri el a helyi átlagos szintet. Az épületek, vagy lakások számát és színvonalát járásonként szintén jelentős eltérések jellemzik. A község belső területén lévő épületekben és lakásokban általában magasabb létszámú családok élnek... A cigányság letelepedése megyénkben – mint mondottuk – lényegében befejeződött, a statisztikai felmérés szerint mindössze 6 család 38 fővel él vándor életet... A cigányság lakásviszonyai jelenleg mélyen az átlagos színvonal alatt mozognak, s ehhez képest kifejezetten rosszak. A zöm primitív anyagból épített, többnyire egy helyiségből álló, egész-

valamilyen oknál fogva elszegényedett nem cigány család is él ugyanolyan körülmények között, mint a cigányok (Kömlő).

Ugyanerről a kérdésről egy év elteltével Palkó Sándor, a Baranya Megyei Tanács vb-elnöke beszámolójában így vélekedett: *„Egyik ilyen fontos elvi kérdés, hogy a cigányságot nem tarthatjuk nemzetiségnek. Ezt bizonyítja az, hogy más-más nyelvet beszélnek, más-más kultúrával rendelkeznek, szokásaikban is merőben különbözőek. Tehát a cigány fogalma nem nemzetiségi kategória, hanem társadalmi, amely az életmódra vonatkozik. Ezt támasztja alá az is, hogy a cigányok között sok nem cigány is él, fehérbőrű, szőke típusú emberek, akik ugyanolyan életkörülmények között vannak, vagyis gazdasági, társadalmi, kulturális, egészségügyi körülményeik folytán cigánnyá váltak.”* Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből. 51.

14 Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből. 22.

15 BML BMT jkv., 1959–1962. II.

ségtelen, rosszul berendezett, néha teljesen burkolatlan helyiségben lakik. Ezt a helyzetet tovább rontja az a tény, hogy a cigánycsaládok létszáma igen magas, nem egy esetben meghaladja a tízet is. Ez pedig a viszonylag kis helyiségek túlszűfoltóságát eredményezi. Különösen súlyos a helyzet e tekintetben Bogádmindszenten, Alsószentmártonban, Gilvánfán, Gyöngyösmelléken, Gordisán, Hosszúhetényben, Szárászon, Révfalun, Sásdon, Komlón, hogy csak a nagyobb létszámú településeket említsük.

A megyében található cigánytelepek színvonalukban egymástól eltérnek, általában mégis elmondható, hogy kommunális ellátottságuk rossz, többségükben villannyal nem rendelkeznek, egészségügyi körülményeik pedig sokszor elkeserítő képet nyújtanak. A bizottságnak az a véleménye, hogy a cigánytelepek megszüntetésére kell mindenképpen törekedni, azonban figyelembe véve magas számukat, – ami lehetetlenné teszi a gyors megoldást – egyelőre ésszerű keretek között a lehetőségekhez mérten emelni kell e telepek kommunális ellátottságát, elsősorban egészséges ivóvizet szolgáltatató kutak fúrásával, illemhelyek építésével és áramszolgáltatással.¹⁶

A baranyai kolóniák egyharmada volt vályogputris, de a többi épület színvonalára sem sokkal különbözött ezektől. Az 1960-as évek legfontosabb sajátossága, hogy Baranya megyében 1962-ben kezdődtek el a telepfelszámolások, míg a megyeszékhelyen, valószínűleg az alacsonyabb mutatók ismeretében, megelégedtek egy hosszú távú intézkedési tervvel és a problémák ad hoc jellegű, főleg egészségügyi kezelésével. A hivatali terminológia eleinte a cigányok letelepítését hangsúlyozta, s mikor kiderült, hogy ez már évekkal ezelőtt lezajlott, a cigányság széttelepítését hangoztatta. Azzal a nem burkolt indokkal, hogy a zárt telepek lakóinak széttelepítése a cigány életmód megszűnését eredményezheti és segítheti a beilleszkedést. Sőt az 1960-as években a zárt telepek felszámolását egyenesen kulcskérdésnek minősítették a cigánykérdés megoldásánál.¹⁷ Az asszimilációs törekvéseknek is (a tanácsi szervek hivatali terminológiájában gyakran szerepelt a cigányság asszimilálása, amit kétségkívül úgy értelmeztek, hogy ez a cigányok érdekeit szolgálja) felfogható széttelepítési akciók következtében Baranyában 1969-ig több mint száz cigánykolóniát szüntettek meg.¹⁸

16 Uo.

17 Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből. 25. Idézve a Cigánybizottság jelentéséből: „Összefoglalóan tehát ki kell mondani, hogy a cigányság problémájának társadalmi megoldásában a jelenleg meglévő elkülönített és zárt cigánytelepek megszüntetése kulcskérdésként jelentkezik. Egy-egy telep zárt rendszerének megszüntetése indítja meg a telepek széthullásának folyamatát. Ezért minden lehető eszközzel elő kell segíteni azt, hogy az erre hajlandóságot mutató és az anyagi eszközökkel rendelkező cigánylakosok részére a községek belterületein biztosítsunk házhelyet, adjunk házépítési engedélyeket, vagy ha mód van, utaljunk ki állami lakásokat.”

18 BML BMT jkv. 1969. Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből. 90–91. Itt fontos megjegyeznünk, hogy a telepfelszámolással és demográfiával kapcsolatos adatok igen gyakran rendkívül ellentmondásosak. Olykor elírás, gépelési hibák is tetten érhetők, és az adatok felvételének nem teljességre való törekvése, de más okok is lehetnek, amit viszont napjainkban már nagyon nehéz értelmezni.

A legtöbb kolóniát a szigetvári és a siklósi járásban számolták fel, míg a sásdi járás és a megyeszékhelyen élő cigányság és telepeinek száma növekedett. Ugyanis a széttelepitések nem várt folyamatokat indítottak el. Mivel a mintegy 6000 cigány lakost érintő szanálások után ugyan ingyen építési telket kaptak, de a csökkentett c. típusú¹⁹ lakóházak hitelnyújtással támogatott építési költségeit csak nagyon kevés család vállalhatta, súlyos létkörülményeik miatt. Ezért az új lakóhelyükön újabb viskók épültek, s hátrahagyott régi nyomornegyedeiket vagy környékét pedig a megyébe beköltöző új cigány családok foglalták el. Ugyanis, amint híre terjedt, hogy Baranyában milyen ütemben zajlanak a kolóniafelszámolások, a szomszéd megyékből és az Alföldről is megindult a cigányok bevándorlása. Ezzel a széttelepitési akciók éppen az ellenkező eredményt érték el, megnövelve Baranya cigányságának lélekszámát, akik zöme még így is egy tömbben maradt. Ez a jelenség, a fáziskésésben lévő megyeszékhelyt is erősen érintve, arra készítette a tanácsi vezetést, hogy Pécssett is elindítsa a felszámolásokat 1969-ben, amely feladatok gyakorlatilag már a második szakaszra, azaz az 1970-es évekre húzódtak át.²⁰ Ekkorra azonban már több mint 10 telepen közel 2000 cigány élt a megyeszékhelyen.

A TELEPFELSZÁMOLÁSOK MÁSODIK SZAKASZA AZ 1970-ES ÉVEKBEN

A már említett válságkezelés, elodázás és távlati terv – amit a pécsi tanácsvezetés az 1960-as években tett – korántsem kielégítő lépései után a közben észlelt betelepések komolyabb intézkedésekre készítették a tanácsi apparátust. Éppen ezért 1967 szeptemberében felvették a kapcsolatot a salgótarjáni városvezetéssel, ahol ezt megelőzően számolták fel a mintegy 1200 cigány lakos kolóniáit.²¹ A nógrádiak mindenekelőtt felhívták a pécsiek figyelmét, hogy a telepek felszámolása és az azt követő építkezések során számtalan egészségügyi, kommunális, kereskedelmi és közművelődési probléma jelentkezett, ezért alapos előkészítést és részletes szociológiai felméréseket javasoltak. Ezt a pécsiek el is készítették, amely alapján ekkor még mintegy 100 fős növekedést regisztráltak a 8 cigánytelepen, ahol összesen 89 putrit számláltak meg, de ezek a számada-

19 Itt kell megemlíteni, hogy a *c. típusú* lakóházak megjelölésnél a *c. cigányt* jelent. Majtényi György egyik kiváló tanulmányában (Majtényi 2005.) „cs”, azaz csökkentett értékű házakat említ, ami országosan használt terminológia. Baranyában a *c. típusú* lakóházak meghatározás volt érvényes hivatalosan is.

20 Márfi 2005a. 155.

21 BML Pécs Megyei Jogú Város Tanácsa VB Titkársága (továbbiakban PMJVT VB Titk.) 654/1967.

tok már a felmérések alatt is folyton változtak.²² Végül is 1969 tavaszán kezdődtek el a város kerületeiben a cigánytelep-szanálások.²³ a Majális téren, a Zsigmond-telepen, a Füzes-dűlőben és a Pipacs utcában. Mivel a Majális téri kolónia közvetlenül a Komlóra vezető út mellett feküdt, esztétikai és városképzési szempontból is ez a telep került először bontásra. Kevésbé ismert, hogy a kiköltöztetett cigányok többsége nem kapott új házakat vagy lakóterületeket, hanem a közeli, alig kétszáz méterre, az erdőtől nem látszó cigánytelepekre, az amúgy is túlszűfolt Zsigmond- és György-telepre²⁴ kerültek. Bizonyítva ezzel a kezdeti lépések, ideológiai szempontból is káros, át nem gondoltságát, illetve ebben a konkrét esetben, a paródia jellegét. De különben sem voltak zökkenőmentesek a telepszanálások, mert a putrilakók egy része, főleg az idősebbek nem voltak hajlandók elhagyni a kolóniát. Ezért a tanácsi apparátus az 1970-es évek elején szinte folyamatosan kérte a rendőri szervek segítségét.²⁵ Azonban ők is tehetetlenek voltak, mert kényszerkitépítésekre nem volt felhatalmazásuk. Mégis tapasztalható a rendőri jelenlét olyan telepeken, mint például az Üszög-pusztai kolónia, amit a korabeli meghatározással élve, a „cigánybűnözés” melegágyának tartottak.²⁶ Maradt tehát a meggyőzés és a személyes példa hatása, de a leg-

22 BML PMJVT VB Titk. 80-4.6/1969. A telepfelszámolásokkal kapcsolatos nehézségekről az utólag készült vb-titkári jelentés az alábbiakat emelte ki: *„A jelenlegi ütem mellett több évtized kellene a telepek felszámolásához, ha az időközbeni népszaporulatot figyelmen kívül hagyjuk. A cigánytelepek felszámolásának üteme tehát az eredeti elképzelésekhez képest jelentősen lemarad. Már 1967-ben látható volt, hogy a 15 éves lakásfejlesztési program keretében a feladatot nem lehet végrehajtani. A 2047/1967. (VIII. 8.) Korm. sz. határozat a költsönfelvételeket könnyítette. Szükség van további könnyítésekre, mert sokan nem tudják a 10 százalékos takarékoságnak megfelelő összeget előteremteni. Indokolja ezt az építési költségek jelentős növekedése is.”*

23 BML PMJVT VB Titk. 420-2/1968 (80-4/1969).

24 Dokumentumok és források a pécsi cigányság történetéből. 20. BML PMJVT VB ülések jegyzőkönyve 1984. Az 1984. június 18-i tanácsülésen az egyik tanácstag felszólalása konkrétan György-telepről szólt, amelyben vázolta a kolónián uralkodó viszonyokat is: *„György telepen 230 cigány család lakik (meg kell jegyeznem, hogy nyilvánvaló elírás történt, ugyanis 230 cigánycsalád a kor viszonyai szerint is meghaladná az ezer főt, tehát a tanácstag valószínűleg 230 főt mondott). A tanítónak sok gondot okoz a tankötelezettségi törvény megszegése. A veszélyeztetett gyermekek védelmé érdekében sokkal hathatósabb intézkedések szükségesek. A terület közbiztonságára nagyobb figyelmet kellene fordítani.”*

25 BML PMJVT VB ülések jegyzőkönyve 1972/3. A VB 1972. október 31-én tartott ülése.

26 BML PMJVT VB ülések jegyzőkönyve Pécs város Rendőrkapitányának jelentése, javaslata *„Pécs város közrend- és közbiztonsági helyzete, figyelemmel az MSZMP Pécs Városi Párt Végrehajtó Bizottság 1971. szeptember 14-i határozatára”* címmel. Részlet a jelentésből:

„A bűncselekményt elkövetők számának emelkedése és értékelése tekintetében meg kell állapítani, hogy az utóbbi években emelkedést mutat a cigány lakosság kriminalitása, illetve részvételi aránya. Pécs városát érintően a legfertőzöttebb terület a Pécs-Üszög-pusztai cigánytelep lakóinak összetétele és bűnözésben való részvétele, tevékenysége. Még rosszabb a helyzet, ha az itt lakó fiatal és gyermekkorúak magatartását, életkörülményeit vizsgáljuk. Zaklatólag hat, hogy a cigány gyermekek és fiatalkorúak a város utcáin erőszakos módon kéregetnek, ha nem kapják meg a kért pénzeszeget, vagy egyéb anyagiakat, akkor durva, nyomda-

többen azért hagyták ott a telepeket mégis, mert nem tudták elviselni az eddig mindig zajos és étellel teli kolóniák lassú elnéptelenedését.

De számos más probléma is adódott a szanalásokkal egy időben zajló új otthonok, az új épületek kialakításánál is. Ugyanis az új lakóhelyek felépítésére az 1969 júliusában megjelent kormányhatározat Pécs számára 1970-re 35 új lakás felépítéséhez nyújtott csak kedvezményes hitelkeretet. Ez a szám harmincra olvadt, de a legnagyobb gond az volt, hogy az úgynevezett „C” típusú építési és vásárlási kölcsön kiutalására csak azok a cigány családok tarthattak igényt, akik legalább két éves munkaviszonnyal rendelkeztek.²⁷ Igaz a keresőképes cigányság 70 százaléka megfelelt ezeknek a feltételeknek,²⁸ de a lakásonkénti tanács által juttatott 30 ezer forint ellenére sem tudták anyagilag az építkezést többen vállalni. Illetve az 1970-es évektől számos visszaélés tapasztalható az építkezések ürügyén. Gyakori volt, hogy a magas összeget eldorbézolták, s mikor már újabb hitelt vagy segílyt semmilyen jogcímen sem kaptak, a segítségként nekik juttatott építkezési anyagokat adták el.²⁹ De akik, s ezek voltak többen, tisztességesen elvállalták és felépítették az új házat, azoknak is sok problémával kellett szembenézniük. Az anyagi nehézségeken kívül az ekkor egyre jobban felerősödő mindkét, magyar és cigány oldalról megfogalmazott előítéletekkel is szembesülni kellett. Sőt a cigányság egy részének (akik jobb anyagi helyzetbe kerültek), át kellett élnie, hogy a nem cigány lakosság nem fogadta be, a többi cigány pedig azért utasította el, mert „kivetkőzött”, azaz elhagyta a „hagyományos” cigány-életformát. Tehát a „beilleszkedés”, az otthonteremtés számos nehézséggel járt. A korabeli tanácsi iratok alapján megállapítható, hogy a negatív jelenségek (be nem illeszkedés, állásnélküliség, rossz szociális, egészségügyi környezet, „cigánybűnözés” stb.) miatt általában a cigányokat tették meg felelősnek. Azaz nem nőttek fel a feladathoz, nem értették meg, hogy mindezek a változások értük történtek, nem eléggé aktívak a társadalmi élet különböző területein, nem hagynak fel antiszociális viselkedésükkel stb. Teljesen egyértelmű, hogy ez a hivatalos álláspont a korszak ideológiai megközelítéséből is

festéket nem tűrő visszaszólások történnek, vagy – és nem is kis számban – alkalmi lopást követnek el. Ezen magatartásuk főleg piacokon, vasútállomásokon, üzletekben, vagy nyílt utcán történnek.

(...) Pécs-Üszög-pusztai cigánytelep közrend-közbiztonsági veszélyességét mutatja az is, hogy razziák és egyéb ellenőrzések során a legtöbb rendőri intézkedést az itt lakó és ideiglenes jelleggel más területről érkező bűnöző cigányszemélyek tevékenysége adja. Menedéket kapnak nemcsak a pécsi járás, de a megye egyéb járásaiból érkező bűnöző cigányszemélyek egyenként és csoportosan is menedéket kapnak az itt tartózkodó személyeknél.”

27 BML PMJVT VB Titk. 80/1969 (80-4/1969), PMJVT VB Titk. 80-2/1969 (80-4/1969).

28 Dokumentumok és források a pécsi cigányság történetéből. 114. BML PMJVT VB ülésének jegyzőkönyve 1979/2.

29 Dokumentumok és források a pécsi cigányság történetéből. 28–29. BML PMJVT VB ülésének jegyzőkönyve 1984.

fakadt. Illetve abból a felettes álláspontból, hogy a létező leoptimalisabb és megdönthetetlen, hibátlan döntések születnek, amihez képtelen felnőni és alkalmazkodni a társadalom egy része, jelen esetben a nagyon is segítségre szoruló cigányság. Ennél árnyaltabb, összetettebb, a valós problémákat objektívan elemző helyzetelemzés, sajnos ebben a korszakban, legalábbis az államigazgatásnak ezen a szintjén, nem keletkezett. Az 1970-es évek második felére, mivel a lakóházépítés-akció sok problémát jelentett, lakáskiutalásokkal próbáltak enyhíteni az elhelyezkedési gondokon a lassú kolóniaszanálások során. Ami szintén felemás módon valósult meg, mert a cigány származásúak nagyon alacsony számban részesedtek az új lakónegyedek, Újmecekalja (Uránváros) és Kertváros panellakásaiból.³⁰ Ugyanis a nagyobb bányüzemek és gyárak, amelyek elvállalták a náluk dolgozó cigányok lakásproblémáinak megoldását, zömében a régi munkáslakásokat biztosították csak, amely gyakorlatot később a tanácsok is átvették, illetve alkalmazták. Ezért főként az I. kerületi egykori bányászkolóniák sor- vagy emeletes házaiban kaptak lakásokat. Az 1970-es évek második felétől erősödött fel ez a folyamat is, s kezdett cigánylakosokkal benépesülni többek között Fehérhegy, Meszestelep, a pécsszabolcsi Hősök tere, a Fejlődés, Felszabadulás és a Szabó István utca.³¹ Ezzel elkezdődött a cigányság beszivárgása a peremkerületekbe.

Ugyanez a folyamat lezajlott a többi városban és a községekben is, öreg parasztházakat, elhagyott gazdasági épületeket elfoglalva. Ezért az 1970-es évek derekától az egyre kevesebb putritelep mellett az újonnan elfoglalt településrészek válságkezelésére tevődött a hangsúly. A meglévő nyomornegyedeket is próbálták ideiglenesen elviselhetőbbé tenni, például közutakat és latrinákat telepítettek, de akadt olyan pécsi és megyei kolónia, ahová a villanyt is bevezették. Ugyanakkor a meglévő megyei kolóniákra továbbra is primitív körülmények között éltek: amíg 1962-ben a cigányság mintegy fele élt a kolóniákon, addig ez az arány az 1970-es évekre 23 százalékra csökkent, de még így is 61 nyomortelep tartottak nyilván. Ezek közül 5 erdőben, 21 erdőszélen, 4 legelőn, a többi pedig a települések szélén feküdt. A kolóniák közel felét csak gyalog lehetett megközelíteni, s csak 6 telepre vezetett kocsit. Mintegy 20 százalékuknál bevezették a villanyt, s a többség ásványvízzel rendelkezett, 10 telepet a közeli forrás látott el, míg 13-ban egyáltalán nem volt víz a közelben. A telepi lakosok 19 százaléka kőházban lakott, a többi vályog- vagy döngölt falú putriban, kunyhóban, illetve gödörlakásban. Egyedül a sásdi járásban 24 telepet bontottak le, de még így is 29 maradt, ahol a négy legnagyobb telep Godisa, Kisvaszar, Sásd

30 BML PMJVT VB üléseinek jegyzőkönyve 1976./4. Az 1976. december 30-án tartott ülés tartalmi kivonata.

31 Dokumentumok és források a pécsi cigányság történetéből. 105–106. BML PMJVT VB üléseinek jegyzőkönyve 1979.

és Vásárosdombó községeknél feküdt. Ezek tartósabb fennmaradásával lehetett számolni, s ezért e kolóniákon igyekeztek a legalapvetőbb kommunális és szociális feltételeket biztosítani. A megyeszékhelyen pedig a betelepülések következtében folyamatosan újabb telepek jöttek létre. Kisebb mértékben ez a községeknél is tapasztalható már ekkor is, sőt a falvakon belül úgynevezett cigányutcák kezdtek létesülni, így Mohácson, Kölkeden és Dencsházán. A felmérések Komló 10 cigánykolóniáját minősítették a legjobb helyzetűnek, azt is felvetve, hogy elköltözés esetén ide lehetne telepíteni az újonnan érkező cigánycsaládokat.³² Az összegzést követő években újabb lendületet vett a telepfelszámolás, s ezen időszak végéig, 1979-re 25 telepet sikerült megszüntetni. A megmaradt 19 kolónián ekkor 1720 lakost tüntettek fel. Ugyanakkor egyre erősebben jelentkeztek az építkezések során olyan objektív és később állandósuló negatív jelenségek, mint a hitelkeretek kimerülése, a cigány családok rendkívül alacsony kereseti szintje, a községek építkezési kapacitásának hiánya, s a felvásárolt 80-100 éves, lelakott falusi házak állagának folyamatos romlása.³³

A folyamatos bevándorlások következtében megemelkedett lélekszám miatt az újabb telepek problémáival, illetve ezek felszámolásával is foglalkozni kellett. A megyeszékhelyen az 1970-es évek végétől erősödött fel a megye községeiből a cigányság betelepülése, ugrásszerűen megemelve a lélekszámot. Ugyanez a folyamat párhuzamosan a megye területén is lezajlott, mint már említettük, elsősorban a szomszédos megyékből és az Alföldről történt ideköltözésekkel. Az innen érkező cigányok az őket ért diszkrimináció elől menekültek Baranyába, de kétségkívül Pécs fontos gyülekező- és találkozóhellyé vált a különböző cigány törzsek (beás, lovári, ungro [romungro], sinti stb.) számára.³⁴ Az elszakadt vagy távoli családtagok a híres pécsi vásárok alkalmával találkozhattak egymással, de hagyományaik szerinti „törvényüléseiket” is itt tartották meg.³⁵

A TELEPFELSZÁMOLÁSOK UTOLSÓ SZAKASZA

A tanácskorszak utolsó szakaszában, az 1980-as években pedig hatványozottan és összetetten jelentkeztek a cigánykérdés, a beilleszkedés részben régi és újonnan felmerült problémái. Ekkorra azonban a cigányság lélekszáma túllépte a 23 ezer főt, Pécsen pedig közel 4000 cigány lakos élt. Területi megoszlásuk szerint Pécsen 13 százalékra, a többi városban 14 százalékra, míg a megye községeiben

32 BML XXIII. 2. a. BMT VB-anyagok 1974/I.

33 BML XXIII. 2. a. BMT VB-anyagok. 1979.

34 Itt kell megjegyezni, hogy Baranyában a cigány népesség zöme beás cigány, s ezzel az országban a legnagyobb ilyen közösséget alkotják az országban.

35 Dr. Kosztics László, a pécsi Cigány Kisebbségi Önkormányzat elnöke, megyevajda szóbeli közlése alapján.

73 százalékra becsülték a letelepedési arányokat. Változott a cigánytelepek aránya is, mert szinte teljesen felszámolták a régi nyomornegyedeket. Igaz, újak is alakultak, például a mohácsi, úgynevezett Mexikó telepen, ha nem is a régi nyomortelepi szinten, de a cigányság zöme minden kísérletezés ellenére is, főleg vidéken, egy tömbben maradt. 1980-ban még 12 kolónia volt Baranyában 1759 fős lélekszámmal, a teljes cigány lakosság közel 10 százalékát kitevé.³⁶ Az akkori állapotokról a Cigányügyi Koordinációs Bizottság 1981. december közepén tett jelentése többek között ezt jegyezte le:³⁷

„A még meglévő telepek felszámolását főként anyagi problémák hátráltatják. Az építési költségek, valamint a ház- és telekárak jelentős emelkedése miatt a szociális hitel összege (melynek emelkedése relatíve kisebb volt), ma már a szerény igényeket kielégítő lakások megszerzéséhez sem elegendő. A rendelkezésre álló hitelösszegekből még megvásárolható üres épületek pedig olyan eldugott kis falvakban találhatóak, ahol egyéb problémákkal (munkalehetőség, gyermeklétesítmények hiánya stb.) kell számolni.

Nehezíti a helyzetet, hogy a telepen maradtak között igen sok a hitelképtelen személy, aki lakásproblémáját teljes mértékben állami segítséggel tudja csak megoldani. Ennek elősegítésére a megyei tanács a VI. ötéves tervidőszakra 29 célcsoportos lakás építést biztosította a még cigányteleppel rendelkező településeknek, ez azonban csak töredéke a szükséges mennyiségnek. A jövőben a telepek felszámolását elsősorban új lakóházak építésével helyes megoldani, az OTP által biztosított kölcsön összegén felül továbbra is számítva az építkezők munkáltatóinak anyagi segítségére. Ilyen szervezett keretek között működő célcsoportos lakásépítkezés folyik jelenleg többek között Kölked és Nagyharsány községekben.”

Az 1980-as évek derekára egyharmadára csökkent a cigánytelepek száma azzal, hogy felszámolták a hetvehelyi, kisvaszari, kölkedi, kisharsányi, a komlói sertéshizlaldai és a vörös-hegyi, valamint a megyeszékhely közelében fekvő Kossuth-aknai cigánytelepeket. 1986-ban már csak négy cigánytelep mintegy 400 lakosát tartották nyilván, akik a sásdi gálykúti, az oldi, gilvánfai és versendi kolóniákon éltek.³⁸ Teljes felszámolásukat az évtized végére tervezték. Ez részben megvalósult 1989-re, csak a Gilvánfán létező telep problémáit nem tudták teljesen megoldani, hivatkozva a kormányprogram végrehajtásának ellehetetlenülésére, a helyi tanács lehetőségeinek beszűkülésére és a cigány családok egyéni hitelfelvételének szinte teljes megszűnésére. Megállapítva, hogy a részben felújított közművekkel és új épületekkel rendelkező gilvánfai telep teljes átalakítása az 1990 utáni időszakra húzódik el.³⁹

36 BML XXIII. 1. BMT jkv. 1981.

37 BML XXIII. 1. BMT jkv. 1981. *A cigánylakosság társadalmi beilleszkedése* című jelentés az 1981. december 21-i tanácsülésre.

38 BML XXIII. 2. a. BMT VB-anyagok 1988/II.

39 BMT VB Cigányügyi Koordinációs Bizottságának *Beszámoló a Cigányügyi Koordinációs Bizottság munkájáról* című jelentése a BMT VB 1988. május 31-i ülésére.

A 30 évvel ezelőtti állapotokhoz képest viszont majdnem megduplázódott azon községek száma, ahol cigányközösségek éltek, mivel Baranya 297 településéből 253-ban alkottak kisebb-nagyobb, többnyire egységes lakóhelyeket.⁴⁰ Azonban e lakóhelyek elhelyezkedése és színvonala összetett és ellentmondásos képet mutatott, főleg a városokban, de némelyik községben is. Az 1980-as évek derekáig még volt anyagi lehetőség a megyében új lakások építésére, illetve a régi, értékcsökkent házak felvásárlására, amely lehetőséggel a cigányság 25-30 százaléka tudott csak élni. A tanácsi kiutalású lakóházak pedig, mint említettük, lelakott, renoválásra szoruló épületek voltak, de már a településcentrumokat is érintve: Pécssett a legforgalmasabb Kossuth Lajos utcában is, ahol hajdani polgárházak melléképületeit tették lakhatóvá. A megye több községében úgynevezett cigányutcák s Újtelepek jöttek létre, melyek a régi épületekkel együtt különálló településrészt alkottak. A városokban pedig, főleg a megyeszékhelyen, ahol 1989-ben közel nyolcezer cigány lakos élt, gettószerű, elkülönült negyedek is létrejöttek a külvárosokban. Ide elsősorban a pécsszabolcsi, meszestelepi, István-aknai és a budai külvárosi „cigánynegyedek” sorolhatók. S kissé a jelen helyzetet is érzékeltetve jegyezzük meg, hogy ezek a „cigánynegyedek” tovább növekedtek. Baranya közel 40 ezer cigány lakosából ugyanis Pécssett mintegy 10 ezer fő él.⁴¹ A jobbára a peremkerületekben, külvárosokban megtelepedett cigányságnak elsősorban a megélhetési és szociális gondjai a leg súlyosabbak. Baranya egy-két községében, így Gilvánfán, Alsószentmártonban s Ormánság néhány falvában ezek a súlyos gondok odáig fajultak, hogy néhányan ismét az előző korokban sajnos jól ismert vályogputrik építésével tudták csak lakásgondjaikat megoldani. Ezeket a szerencsére szórványos eseteket ismerve, úgy tűnik, mintha visszaléptünk volna az időben....

*

Ez a közel három évtized sorsdöntő változásokat hozott a cigányság életvitelében, sorsában is. Képletesen szólva a sárputriktól a szükséglakásokig, az emeletes és családi házakig, komfortos lakhelyekig vezetett ez a nagyon ellentmondásos út. De milyen áron? Röviden összefoglalva, a telepek felszámolása, azaz a cigánykérdés megoldására tett kísérlet egy olyan politikai diktátumból fakadt, amely során sem a végrehajtó tanácsi apparátus, sem a befogadó társadalmi rétegek, még kevésbé a cigányság nem volt felkészítve. A fejük fölött döntöttek a megkérdezésük nélkül. A cigányok beilleszkedése vagy felemelkedése címmel hangoztatott aktuálpolitikai jelszavak nem határozták meg konkrétan, hogy mit is értenek ez alatt. Pontosabban a gyakorlatban megvalósuló asszimilációs

40 Baranya Megye Statisztikai Évkönyve, 1989. 203.

41 Dr. Kosztics István feljegyzései és nyilvántartásai alapján.

folyamatokat voltak hivatva elkendőzni. A rendszer, annak ellenére, hogy a jobbitás szándékát sem vitathatjuk el, a saját maga kereteibe próbálta meg beolvasztani a cigányságot kultúrájával, mentalitásával, tradicionális értékrendjével mit sem törődve. Igaz, nyomorúságos életkörülményeiket felszámolták, de új lakóhelyeiken az esetek többségében nem tudtak munkalehetőséget biztosítani annak a cigányságnak, amely az új viszonyok miatt kénytelen volt feladni hagyományos cigánymesterségeit. Kirívó példája ennek az Ormánságba települt cigányság helyzete, de a városban élők foglalkoztatását sem tudták maradéktalanul megoldani. Az együttélésből fakadó konfliktusok, a kölcsönös előítéletek, érdekképviseleti testületeik hiánya, kultúrájuk fel és el nem ismerése, életszínvonaluk alacsony szintje továbbra is a társadalom perifériáin tartotta a cigányságot. Ezek a súlyos problémák, a közelmúlt hibás döntéseiből is fakadva, napjainkban is aktuálisak, továbbra is szinten tartva az úgynevezett cigánykérdést.

FORRÁSOK

BML

- Baranya Megyei Levéltár
MSZMP Pártarchívuma. MDP Baranya megyei központi vezetősége iratai. 36. F. 1. 15. 1953. 125. ő. e.
Baranya Megyei Tanács VB Igazgatási osztály (továbbiakban BMT VB Ig. oszt.) 9–4/1956.
BMT VB Ig. oszt. III. 1657/1957.
BMT Jegyzőkönyv (jkv.) 1959–62 I.
BMT jkv. 1981. „A cigánylakosság társadalmi beilleszkedése” című jelentés az 1981. december 21-i tanácsülésre.
BMT VB Cigányügyi Koordinációs Bizottságának „Beszámoló a Cigányügyi Koordinációs Bizottság munkájáról” c. jelentése a BMT VB 1988. május 31-i ülésére.
Pécsváradai Járási Tanács VB Ig. oszt. 9-1/1955. II. 3.
Pécs Megyei Jogú Város Tanácsa VB Titkársága (PMJVT VB Titk.) 654/1967.
PMJVT VB Titk. 80-4.ó/1969.
PMJVT VB Titk. 420-2/1968 (80-4/1969).
PMJVT VB ülések jegyzőkönyve 1984.
PMJVT VB ülések jegyzőkönyve 1972/3. A VB 1972. október 31-én tartott ülése.
PMJVT VB-ülések jegyzőkönyve Pécs város Rendőrkapitányának jelentése, javaslata „Pécs város közrend- és közbiztonsági helyzete, figyelemmel az MSZMP Pécs Városi Párt Végrehajtó Bizottság 1971. szeptember 14-i határozatára” címmel.
PMJVT VB Titk. 80/1969 (80-4/1969).
PMJVT VB Titk. 80-2/1969 (80-4/1969).

PMJVT VB üléseinek jegyzőkönyve 1976./4. Az 1976. december 30-án tartott ülés tartalmi kivonata.
XXIII. 1. BMT jkv. 1981.
XXIII. 2. a. BMT VB Anyagok 1974/I.
XXIII. 2. a. BMT VB Anyagok 1979.
XXIII. 2. a. BMT VB Anyagok 1988/II.

IRODALOM

- Baranya Megye Statisztikai Évkönyve, 1989.
Bevezetés a magyarországi cigányság kultúrájába. Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből. Dokumentumok és források a pécsi cigányság történetéből. Majtényi 2005.
- Márfi 1996.
- Márfi 2005a.
- Márfi 2005b.
- Meláth 2005.
- Pomogyi 1995.
- Baranya Megye Statisztikai Évkönyve, 1989. Pécs, 1990.
- Bevezetés a magyarországi cigányság kultúrájába. Oktatási CD-ROM. Szerk.: Ligeti György. – Töredékek – *Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből*. Szerk.: Füzes Miklós, Márfi Attila, Rozs András, Vörös Huba. Pécs, 2005. Dokumentumok és források a pécsi cigányság történetéből, 1959–1990.
- Majtényi György: Állami segítség vagy erőszakos asszimiláció? Az 1945 utáni roma történelem forrásairól és értelmezéséről. In: *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I.* Szerk.: Márfi Attila. Pécs, 2005.
- Márfi Attila: A baranyai cigányok az ötvenes években. In: *Pillanatképek a romák múltjából*. Szerk.: Gémes Balázs. Győr, 1996. 85–88. p.
- Márfi Attila: Pécsi cigánykolóniák a tanácskorszakban (1950–1990). In: *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I.* Szerk.: Márfi Attila. Pécs, 2005a.
- Márfi Attila: Baranya cigánytelepeinek felszámolása a tanácskorszakban. In: *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I.* Szerk.: Márfi Attila. Pécs, 2005b. 158–160. p.
- Meláth Ferenc: Emlékeim a cigánytelepek közegészség-járványügyi munkájáról. In: *Pécsi Szemle*, 2005. ősz. Pécs, 2005. Szerk.: Romváry Ferenc. 108–111. p.
- Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Budapest, 1995.